

УДК 070(477)

Тетяна Логвинюк
(м. Переяслав-Хмельницький)**ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ
ЩОМІСЯЧНИКА «НАУКА І СУСПІЛЬСТВО»**

У статті розглядаються особливості становлення і розвиток журналу «Наука і суспільство», визначається провідна тематика періодичного видання, його роль у популяризації досягнень вітчизняної науки і техніки.

Ключові слова: наука, журнал, технічні досягнення, рубрика, інститут, відкриття.

У сучасному світі основним рушієм прогресу дедалі більше стає наука як основа створення і впровадження високих інноваційних технологій. Без сумніву, у новітніх «наукових перегонах» переможуть країни, які спиратимуться на використання власних наукових здобутків. Глобальні виклики ХХІ ст. і зміни в суспільно-політичному житті України останніх років актуалізували питання про потребу швидкого виходу країни з економічної кризи та забезпечення динамічного інноваційного розвитку, її повноцінної інтеграції в європейські та світові економічні й науково-технічні структури, поступового переходу до розбудови інтелектуального і наукового потенціалу – найважливішого чинника економічного та соціального зростання.

Щомісячний журнал «Наука і суспільство» як соціально-культурний феномен радянської епохи виступає, по-перше, важливим джерелом розвитку вітчизняної науки і техніки в умовах двох науково-технічних революцій 1950 – 1960-х рр. і останньої чверті ХХ ст.; по-друге, власне історіографічним джерелом, яке відбиває оцінки, концептуальні засади, наукові висновки вчених, конструкторів, винахідників радянської доби, відображує повсякденну історію життя і побуту науковців соціалістичного суспільства, їх ментальність, політичні симпатії, антипатії, а також стереотипи замкнутого тоталітарного ладу.

Часопис «Наука і суспільство» – науково-популярне видання України, історія якого започаткована 16 серпня 1923 р. в м. Харкові. Перший номер щотижневого «популярно-наукового і громадського» (так значиться у вихідних даних) журналу, тоді ще «Знаття» (пізніше, з 1924 р., – «Знання»), вийшов у видавництві «Червоний шлях», яке з 1931 р. було перейменовано у видавництво «Радянська школа», і одразу зорієнтував шанувальників слова на донесення наукових знань до широкого читацького загалу. Що ж до

практичного значення в суспільному житті нового часопису, то у вступному слові редколегія зазначала: «Знання їм потрібні не тільки задля самого знання, не тільки, щоб поширити свій світогляд, не тільки, щоб розуміти околиці явища життя, а й щоб вийти з руїни і злиднів, відродити господарство країни, підняти культуру...» [1, с. 1].

Метою даної статті є аналіз розвитку вітчизняної науки і техніки в кризь призму журналу «Наука і суспільство», розкритті ролі щомісячника в популяризації науково-технічних досягнень, залученні широкого читацького загалу до винахідницької, раціоналізаторської та просвітницької роботи.

У своєму становленні і розвитку журнал «Наука і суспільство» пройшов декілька етапів, які відрізняються масштабами і глибиною поставлених завдань. Вони залежали від багатьох факторів, зокрема, наявності професійних журналістських кадрів, обсягів фінансування, впливу політичних та ідеологічних чинників. Видання було соціально-культурним феноменом тоталітарного суспільства, на формування його тематики, змісту публікацій впливали партійні директиви, політична цензура, ідеологічна пропаганда радянської доби. Робота журналу базувалася, насамперед, на принципах партійності, класовості та інтернаціоналізму, а тому ми прагнули реконструювати «зовнішнє оточення», яке впливало на розвиток видання, а джерела і літературу минулої історичної епохи аналізували з урахуванням інтелектуального і духовного середовища, у якому вони існували, враховуючи менталітет епохи, її політичні симпатії та антипатії в оцінках людей та історичних явищ.

Умови соціально-економічного розвитку УСРР вимагали від громадян радянської держави напруження всіх сил, щоб відродити господарство країни, підняти культуру і забезпечити міжнародний вплив. Якщо звернути увагу на першу обкладинку журналу, то на передньому плані стилізований малюнок робітника, який лівою рукою спирається на кайло, а в правій високо тримає запалену шахтарську лампу, що освітлює попереду шлях йому й селянинові з традиційним пшеничним снопом під пахвою. Удалині перед ними – шахта й хлібні лани... Тут же короткий зміст тижневика, де редакція сповіщає про вихід нового видання та перший випуск політичних і економічних новин за тиждень [1, с. 1].

Малюнок, за задумом засновників журналу, повинен був свідчити про те, що робітникові й селянинові ці знання були потрібні так само, як столяру – рубанок, як шевцеві – шило. Робітник – це господар держави, і щоб бути добрим господарем, він повинен мати відповідні знання для господарювання.

Щоб виробляти продукцію, найефективніше працювати на виробництві, робітники і селяни повинні були систематично збагачувати себе новими технічними знаннями. Одночасно партійні органи через систему пропаганди «просвітлювати мізки» робітників і селян Радянської України дозованою інформацією про хід як економічного, так і політичного життя Радянського Союзу, міжнародні події. Для висвітлення життя на фабриках, заводах і в селі, досвіду роботи трудових колективів, писалося у вступній статті «Від редакції», «...ми й видумали видавати щотижневого науково-популярного журналу «Знаття» для робітників і селян» [1, с. 1] для здійснення комуністичної пропаганди в галузі науки і техніки.

Складними були етапи розвитку журналу «Наука і суспільство», особливо перші роки його організаційного і творчого становлення. Не вдаючись у деталі, слід сказати, що головному редактору І.П. Старовойтенку довелося витратити майже рік, щоб налагодити видрук журналу «Наука і суспільство». На титульній сторінці першого номера редакція журналу помістила звернення до науковців, інженерів, читачів узяти участь у новому виданні, пояснивши, яким вимогам повинні відповідати авторські матеріали [2, с. 1]. З перших років свого існування журнал «Наука і суспільство» був двомовним, виходив у світ українською і російською мовами. Поряд з інформацією про будівництво нових заводів, мостів, шляхопроводів журнал висвітлював актуальні питання вітчизняної медицини, досягнення Академії наук СРСР, освоєння космосу та інші здобутки науково-технічного прогресу. У цей період на його сторінках розгорнулася дискусія про післявоєнну відбудову. Серед авторів видання того часу, були такі відомі вчені як Б. Патон (мостобудування); С. Всехсвятський, М. Барабашов, Ш. Горделадзе, В. Цесевич, А. Яковкін (освоєння космосу); академік О. Палладій, В. Філатов (медицина) і багато інших.

У 1951 р. змінюється назва журналу «Знання» на «Наука і життя», однак, залишається незмінним просвітницький, науково-практичний дух видання. Як орган Головополітосвіти Наркомосу УРСР журнал «Знання» продовжив творчі традиції свого попередника, додавав йому популярності впродовж наступних 12 років. А потім, як це часто бувало в нашій історії, з тих чи інших причин, а в даному випадку – у зв'язку з воєнним лихоліттям журнал надовго зник із читацького обрію і з'явився знову в 1951 р. під назвою «Наука і життя» Всесоюзного Товариства для поширення політичних та наукових знань, яке було започатковане 7 липня 1947 р.

За час свого існування Всесоюзне Товариство, підконтрольне в повсякденній роботі ЦК ВКП(б), посіло відповідне місце в тій ідеологічній роботі, яку монополюючо проводила правляча партія в радянському суспільстві. Пропаганді політичних та наукових знань, відводилася важлива роль у тогочасній системі комуністичного виховання трудящих. Саме тому за рішенням ЦК ВКП(б) з квітня 1951 р. було продовжено видання ілюстрованого науково-популярного журналу «Наука і життя» (так у перші чотирнадцять років, починаючи з 1951 р., називався журнал «Наука і суспільство»). В 1965 р., з метою аби не копіювати московський журнал «Наука и жизнь», український журнал став називатися «Наука і суспільство» – органу Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР. Таке рішення мало підтвердити тезу Й. Сталіна про те, що всіх робітників і селян слід зробити культурними й освіченими [3, с. 1–3], звичайно, в рамках панівної марксистсько-ленінської ідеології.

Водночас, оцінюючи діяльність журналу «Наука і суспільство» в перші роки існування, слід звернутися до інформації про його першого головного редактора – І.П. Старовойтенка. Нам вдалося віднайти в Центральному державному архіві громадських об'єднань документи про затвердження його на посаді головного редактора. У них повідомляється, що І.П. Старовойтенко, член ВКП(б) з 1946 р., мав вищу освіту, доцент, кандидат географічних наук. До Великої Вітчизняної війни він працював консультантом окрплану, референтом, керівником групи Київського облплану, викладачем економічної географії Київського заочного планового інституту і Київського філіалу Московського планового інституту. У період Великої Вітчизняної війни І.П. Старовойтенко був викладачем військового авіаційного училища, а згодом працював старшим науковим співробітником Українського науково-дослідного інституту педагогіки та старшим викладачем політичної та економічної географії, був завідувачем кафедри економічної географії республіканської партійної школи при ЦК КП(б)У [4, арк. 49 – 50]. І хоча ректор ВПШ при ЦК КП(б)У А.Т. Чеканюк був проти затвердження І.П. Старовойтенка відповідальним редактором, мотивуючи тим, що він мав велике науково-педагогічне навантаження у ВПШ, після розмови з ним у відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І.П. Старовойтенко прийняв пропозицію стати відповідальним редактором журналу. Він зауважив, що редагування журналу не відобразиться на його роботі завідувача кафедри економгеографії Вищої партійної школи при ЦК КП(б)У, оскільки навантаження в нього у ВПШ невелике, адже там працюють тільки

чотири викладачі, а він сам має в рік 60 годин лекційного курсу і 120 годин семінарських занять [4, арк. 52].

Підготовка до видання перших номерів журналу «Наука і суспільство» показала, що редакційна колегія на той час не мала фахових працівників, а саме: редакторів відділів соціально-економічних наук та біології і сільського господарства [5, арк. 8], а графік випуску журналу «Наука і суспільство» на 1951 р. було складено в умовах, коли друкарня вже мала річний план. У зв'язку із цим редактори були змушені погодитися на умови, запропоновані друкарнею, які водночас не задовольняли редакцію. Як наслідок таких неузгоджень, читачі не одержали вчасно першого (квітневого) номера нового журналу Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР «Наука і суспільство». І.П. Старовойтенко керував редакційною колегією в період становлення часопису. Нам стало відомо, що редакція журналу часто порушувала графік подачі матеріалів до друку, були випадки, коли допускалася велика правка в коректурах. Саме тому в штатному розписі редакції замість двох коректорів, як належить за нормою, були три, а іноді й чотири особи [6, арк. 122]. Та, не дивлячись на це, журнал активно розвивався. За час роботи головного редактора І.П. Старовойтенка (1950 – 1960-ті рр.) вийшли у світ 105 номерів журналу для читацького загалу. Кожного року редактори готували 12 випусків накладом 30 тис. примірників. Але такий тираж видання не міг задовольнити зростаючий попит читачів, про що свідчать листи до Товариства щодо поширення політичних і наукових знань Української РСР. У 1951 р. представник редколегії, член-кореспондент АН УРСР В.П. Комісаренко просив збільшити ціну одного номера журналу «Наука і суспільство» з двох до трьох карбованців. Ця пропозиція зумовлювалася хронічним дефіцитом коштів на видання. Як зазначалося в листі, за приклад автор брав журнал Всесоюзного Товариства, який мав ціну окремого примірника 3 крб. при тиражі 53 тис. примірників, та журнал «Механізація сільського господарства», який також мав ціну одного примірника 3 крб., хоч обсяг його становив лише 3 друк. аркуші (тоді як журналу «Наука і суспільство» 4 друк. аркуші). Отже, ціна 3 крб. за один примірник ілюстрованого журналу не вважалася на той час високою. Однак розмова закінчилася відмовою, адже за рішенням ЦК КП(б) України ціну одного номера журналу «Наука і суспільство» вже було встановлено – 2 крб. [6, арк. 107], а початковий тираж – 30 тис. примірників.

Та з часом потрібно було все ж таки звернути увагу на тираж, адже попит на журнал «Наука і суспільство» невпинно зростав. Наприклад на

1952 р. органи «Союздруку», роздавши весь тираж журналів за передплатою, не змогли задовольнити всіх бажаючих читачів окремими номерами журналу в роздрібному продажі. А велика кількість читачів Донбасу, Ізмаїльської області та ряду міст УРСР наполегливо просили видавати журнал «Наука і суспільство» не лише українською, але й російською мовою. У зв'язку із цим виникла необхідність видавати журнал тиражем до 45 тис. примірників, у тому числі 15 тис. російською мовою.

Ознайомлення зі штатом редакції журналу дає підстави стверджувати, що на початку його заснування кількість працівників була малочисельною, (8 осіб), а редакція не мала відповідального секретаря, літературного редактора, коректора, художника. Після багатьох звернень щодо збільшення штатних одиниць хоча б до 15 осіб, державна штатна комісія при Раді Міністрів Союзу РСР не задовольнила прохання Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР про встановлення штату редакції «Наука і суспільство» в кількості 15 і затвердила лише 8 штатних одиниць. У зв'язку з цим журнал не мав належного професійного забезпечення, підготовки матеріалів до друку, що ставило редакційну колегію в незручне становище. Ситуація ускладнювалася тим, що графік випуску журналу був складений в умовах, коли друкарня вже мала річний план, тому редколегія була змушена погодитися на умови, запропоновані друкарнею, а саме: сорок днів від набору до видачі тиражу, що ускладнювало доставку журналу передплатникам. Читачі отримували журнали на другий, а деякі на третій місяць пізніше позначеного на титульній сторінці. Останнє зумовлювало систематичні перевірки роботи журналу. Водночас редколегія вдосконалювала свою роботу, активно займалася питаннями тематичного планування, глибше вникала у зміст матеріалів і, як результат цього, журнал ставав актуальнішим, посилювався його зв'язок з читачами, постійними дописувачами, що сприяло розширенню і поглибленню тематики видання. Автори брали участь у засіданнях редколегії, журнал став краще оформлятися. Засідання редколегії проводилися систематично: два – три рази на місяць. На них затверджувалися тематичні плани, а інколи і матеріали чергових номерів. Слід зазначити, що на засіданнях редколегії ніколи не було повного складу. Це була велика проблема, яка не давала можливості колегіально розв'язувати питання роботи журналу, позбавляла кожного члена редколегії права показати свої творчі плани і здібності, не сприяла активному розгортанню критики недоліків у роботі і вирішенню спірних питань при оцінці якості публіцистичних матеріалів. Поряд із визначенням якості

журналів головною в діяльності редакційної колегії була робота з дотримання «ідейної спрямованості» і художньої якості друківаних матеріалів. Це забезпечувалося насамперед активною участю кожного члена редколегії в редагуванні матеріалів. Слід зазначити, що більшість членів редколегії сумлінно виконували свої обов'язки і брала активну участь у підготовці матеріалів до друку. Великим недоліком у роботі було те, що редколегія мала багато «почесних членів», які не читали всіх матеріалів, що йшли в журнал, а лише свій розділ. Прочитані матеріали не візувалися, і їх часто повертали назад у редакцію з великим запізненням. Члени редколегії працювали не лише в журналі «Наука і суспільство», наприклад, письменник Микола Бажан паралельно працював у журналі «Жовтень», а це певною мірою відволікало від роботи в журналі «Наука і суспільство», формалізувало його участь у діяльності редколегії.

Щоб поліпшити роботу редакційних колегій і посилити відповідальність за ідейний і художній рівень журналів, було встановлено періодичність засідань редакційних колегій видань, які проводилися не менше одного-двох разів на місяць. На засіданнях обговорювалися не тільки тематичні плани, а й окремі, особливо важливі, статті, випущені номери, питання художнього оформлення і виконання графіка випуску журналу. Заслуховувалися також звіти редакторів про хід виконання тематичного плану, звіти завідувачів відділів про їх роботу, особливо про роботу з авторами і листами читачів. Плани роботи редколегії, її виконання та прийняті постанови фіксувалися у відповідних протоколах. У своїй роботі редколегія прагнула забезпечити такий рівень роботи, щоб усі її члени обов'язково читали зібрані матеріали, які йдуть до друку, їх редагували і підписували. Спірні питання мали вирішуватися на редколегії або шляхом опитування членів редколегії за суттю проблеми. Широке залучення членів редколегії до організації і проведення читацьких конференцій, ретельне вивчення критичних зауважень читачів були головним лейтмотивом роботи редакційної колегії 1950-х р.

Редколегія прагнула встановити таку практику, щоб до її складу входили не лише редактори журналу або його заступники, а й відповідальний секретар і навіть окремі завідувачі відділів. Такі заходи підняли відповідальність редакційних працівників за доручену їм справу і сприяли більшій оперативності і гнучкості в роботі. Водночас поліпшився підбір кандидатів на основні посади працівників редакції. З метою покращення роботи редколегії спілка радянських письменників УРСР, ЦК ЛКСМУ,

міністерства і відомства, які видавали журнали, повинні були не менше як двічі на рік розглядати звіти про роботу редколегій, вивчати питання про оплату членам редколегії. Стосовно журналу «Наука і суспільство» слід сказати, що його колектив упродовж року працював в одній кімнаті з незадовільним освітленням. Ще на початку заснування видання редколегії обіцяли приміщення, яке займав журнал «Сучасне і майбутнє», але покращення умов праці відбулося значно пізніше.

У 1952 р. під час друку журналу не було якісного паперу для титульної сторінки, тоді як читачі просили, щоб на його сторінках уміщували кольорові фотоілюстрації. Але журнал друкувався у видавництві «Радянська школа», на базі Київської обласної типографії (журнал не мав своєї поліграфії), яка в силу технічних причин не могла виконати прохання читачів. Якщо журнал «Наука и жизнь» видавався з кольоровими фотоілюстраціями, то Київська обласна типографія не могла виконувати таку роботу. Саме тому друк журналу «Наука і суспільство» було передано до комбінату «Радянська Україна». Обладнання цієї друкарні дозволяло виготовляти ілюстрації на якісному папері, з фотоілюстраціями, вставками, фотомонтажами, схемами, картами та кольоровою змінною титульною сторінкою, до того ж ця типографія мала великий вибір шрифтів. Було задумано вміщувати в кожному з номерів одну вставку на дві сторінки з кольоровими малюнками, оформляти статті з найскладніших питань, а саме: біології, фізики, хімії тощо.

Видавництво «Радянська Україна» погодилося прийняти журнал «Наука і суспільство» для друкування на договірних однак, водночас, відмовилося включати журнал до плану видавництва та його фінансувати. Товариство для поширення політичних та наукових знань Української РСР упродовж трьох років видавало науково-популярний журнал «Наука і суспільство», який здобував усе більшу популярність у читачів. Журнал систематично друкував статті на природничо-наукові теми, популяризував успіхи радянської науки і техніки, висвітлював досвід передовиків і новаторів виробництва.

Наслідуючи приклад московського журналу «Наука и жизнь», який був переданий видавництву ЦК КПРС «Правда», президія правління Всесоюзного Товариства для поширення політичних та наукових знань у своїй постанові від 28 серпня 1953 року ухвалила: «Звернутися до Центрального Комітету Комуністичної партії України з клопотанням про збільшення обсягу журналу «Наука і суспільство» до 6 друкованих аркушів і

разового тиражу до 50.000 примірників, а також про передачу видання журналу видавництву Центрального Комітету КП України» [7, арк. 134 – 137].

Правління Товариства для поширення політичних та наукових знань Української РСР, виходячи з цієї постанови, попросило Центральний Комітет КП України прискорити розв'язання питання про передачу журналу «Наука і суспільство» видавництву «Радянська Україна», яке мало необхідну поліграфічну базу і досвід із випуску ілюстрованих журналів. Саме так було забезпечено поліпшення якості зовнішнього оформлення журналу, перетворення його в більш дієвий орган Товариства із пропаганди природничо-наукових знань у Радянській Україні.

Під кутом зору інформаційної повноти журнальної публіцистики про розвиток вітчизняної науки і техніки, достовірності відображення науково-технічних зрушень у народному господарстві слід виділити такі етапи розвитку журналу: 1950 – 1960-ті рр. і 1970 – 1980-ті рр., які відповідають двом хвилям науково-технічної революції в УРСР. У 1950 – 1960-ті р. провідними темами журналу «Наука і суспільство» були дослідження в галузі електроенергетики, передавання енергії на великі відстані, створення і діяльність обчислювальних центрів (ОЦ), розроблення теорії швидкодійних ЕОМ, дослідження фізики атомного ядра тощо. Помітні успіхи відзначалися в біохімії нервової системи і м'язів, у дослідженні структури і функцій білків.

Природнича і фізико-математична тематика домінувала в 1970 – 1980-ті рр. Чільне місце займали публіцистичні матеріали про автоматизовані системи управління, проектування й обробку даних; створення інтелектуальних інформаційних технологій і систем; зондування суші і морської поверхні Землі з аерокосмічних носіїв тощо.

Як зазначалося вище, ідейний зміст щомісячника «Наука і суспільство» визначався партійним органом, контролювався політичною цензурою. Саме тому в тематичних планах видання головна увага приділялася пропаганді партійних рішень, зокрема пленумів і з'їздів КПРС, висвітленню досягнень радянської науки в пізнанні людини, розширенні її психофізіологічних можливостей, адаптації до умов, що виникли під дією науково-технічної революції. Другий із провідних напрямів – це роль науки у створенні нової техніки й технології, у розвитку народного господарства країни.

Цю роботу редакція вела за такими головними напрямами: висвітлення здобутків наукових колективів у галузі природничих і суспільних наук у їх тісному зв'язку з практикою народногосподарського будівництва. Матеріали

публікувалися під рубриками «XXV з'їзд КПРС і актуальні проблеми галузей наук», «Наука і технічний прогрес», «Наука і людина» та ін. Було опубліковано статті про актуальні проблеми фізики, економічного розвитку, управління сільськогосподарським виробництвом, його інтенсифікацію тощо.

Як бачимо, заснування і діяльність журналу «Наука і суспільство» визначалися партійними документами, а його зміст залежав від політичних змін у країні, викликів НТР та проявів ідеологічного протистояння, змагання двох протилежних світових систем, боротьби з релігією за утвердження радянського способу життя.

Джерела та література

1. Від редакції журналу // Знаття. – 1923. – № 1. – С. 1.
2. Від редакції журналу // Наука і суспільство. – 1951. – № 1. – С. 1.
3. Кузовков Г. В. За високий ідейний рівень роботи Товариства / Г.В. Кузовков // Наука і суспільство. – 1952. – № 7. – С. 1–3.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України в (м. Київ) Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 1160. – 47–52 арк.
5. Там само. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2165. – 9 – 10 арк.
6. Там само. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2363. – 105–107, 122–124 арк.
7. Там само. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 3274. – 134 – 137 арк.

Анотація

В статье рассматриваются особенности становления и развития журнала «Наука і суспільство», определяются ведущая тематика периодического издания, его роль в популяризации достижений отечественной науки и техники.

Ключевые слова: наука, журнал, технические достижения, рубрика, институт, открытие.

Annotation

In article features of formation and magazine development «The Science and society» are considered, leading subjects of the periodical, its role in popularization of achievements of a domestic science and technics are defined.

Key words: a science, magazine, technical achievements, a heading, institute, opening.

94: «304.44+321.01»«477»

**Василь Непорожній
(Переяслав-Хмельницький)**

НАПРЯМКИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І СОЦІОГУМАНІТАРНИХ НАУК В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Розглядається роль влади у становленні національної системи соціогуманітарних наук незалежної України. Досліджено формування законодавчих засад збереження та функціонування наукового потенціалу, фінансування державою академічних досліджень, залучення владою вчених на розв'язання соціально-економічних проблем, розвиток суспільно-гуманітарних наук на загальноприйнятих у світі методологічних засадах.